International Journal of Language Academy
E-ISSN: 2342-0251
DOI Number: http://dx.doi.org/10.29228/ijla.47601
Research Article

Volume 8/5 December 2020
p. 215/230

Article History:
Received
14/11/2020

Accepted
19/11/2020

Available online
15/12/2020

KUTADGU BİLİG'DE MADENLER

Mines in Kutadgu Bilig

Melek ÇUBUKCU[1]

Öz

Kutadgu Bilig, 11. yüzyıl Karahanlılar dönemi Türk-İslam medeniyetinin bir ürünü olarak İslamî dönem Türk kültürünün ilk manzum siyasetnâmesi özelliğini gösterir. Kutadgu Bilig'de, diğer siyasetnâmelerden, gerek felsefi bilgi, gerekse de temsil ettiği üslup bakımından, farklı ve kendine has özellikler vardır. Bu önemli eser, sadece Türk edebiyatı tarihi açısından değil, Türk devlet felsefesi, Türk kültür tarihi ve Türk sosyolojisi açısından da incelenmesi elzem olan mühim bir kaynaktır. Siyasetnâmelerin çoğunluğu İran-İslam coğrafyasında biçimlenen Fars siyaset geleneği ile İslam prensiplerinin sentezlenmiş biçimleri olmasına rağmen Kutadgu Bilig, Türk devlet ve siyaset geleneğini içermekte, ana çizgileri hemen hemen aynı kalan bir toplum ve devlet anlayışının devam ettiğini bize göstermektedir. Çalışmada Kutadgu Bilig'in Reşit Rahmeti Arat tarafından yayınlanan metin yayını esas alarak, 6645 beyit taranmış ve maden adları tespit edilmiştir. Maden adları tekli ve ikili kullanımlar olmak üzere iki ayrı sınıfta incelenmiştir. "Altun", "kümüş", "bakır", "temür", "kömür", "yinçü", "tuz", "kürküm (safran)", "kurç", "erdini" gibi tekli kullanımlar; "altun kümüş", "kümüş altun", "bakır altun", "altun bakır", "sav altun", "yinçü yakut", "tuz etmek" gibi ikili kullanımlar ele alınmıştır. Çalışma hem maden adlarıyla ilgili bir sözvarlığı içermekte hem de ilgili kelimelerin eşdizimliliğiyle ilgili bilgi vermektedir. Hangi kelimenin hangi kelimeyle daha sık kullanıldığı, birlikteyken hangi anlamlara, tek kullanımlarında hangi anlamlara geldiği üzerinde durulmuştur. Madenlerin en çok karşıladıkları anlam ile en az karşıladıkları anlam tespit edilmiş ve madenlerin kullanım sıklıkları sayısal ifadeyle verilmiştir. Her kullanım için bir başlık açılmış, ardından maden adlarının karşıladıkları anlamlara göre bir tasnif yapılmış, ilgili örnekler çeviriyazı ve tercüme ile birlikte beyit numaraları eklenerek verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, maden adları, eşdizimlilik, sözvarlığı.

Abstract

Kutadgu Bilig, as a product of the 11th century Karakhanid period Turkish-Islamic civilization, is the first political verse of the Islamic period Turkish culture. In Kutadgu Bilig, there are different and unique features from other politics in terms of both philosophical knowledge and the style it represents. Kutadgu Bilig includes the Turkish state and political tradition. However, most of the politics are the synthesized forms of the Persian political tradition and Islamic principles, shaped in the Iran-Islamic

[1] Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, melek0134@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-6821-2681

geography, and shows us that a society and state understanding whose main lines remain almost the same continues. In the study, 6645 couplets were scanned, and mine names were determined based on the text publication of Kutadgu Bilig published by Reşit Rahmeti Arat. Mine names have been examined in two separate classes as single and dual uses. Single usages such as "gold", "silver", "copper", "temür", "coal", "yinç", "salt", "my fur (saffron)", "kurç", "virtue"; Binary uses such as "gold silver", "silver gold", "copper gold", "gold copper", "sav gold", "yinçü ruby", "salt" are discussed. The study includes both a vocabulary related to mineral names and provides information about the collocations of the related words. Which word is used more frequently with which word, which meanings when they are together, which meanings in their single-use are emphasized. The meanings that the mines meet the most and the meanings they meet the least have been determined, and the usage frequencies of the mines are given in numerical terms. A title was opened for each use, then a classification was made according to the meanings of the mine names, and the relevant examples were given by adding couplet numbers together with the interpretation and translation.

Keywords: Kutadgu Bilig, mine names, collocations, vocabulary.

GİRİŞ

EŞDİZİMLİLİK

“Dilde, herhangi bir dil birimi 'seçme' ve 'birleştirme' ilkelerine bağlı olarak, dizgede anlam gerektirdiği sürece başka bir dil birimiyle bir araya gelebilir, birlikte kullanılabilir. Bu 'birlikte kullanılabilirlik', kullanımın sıklığına bağlı olarak dilde genele oranla yüksek bir dağılıma sahipse ve bu dağılım anlamlı bir farklılaşma olarak karşımıza çıkıyorsa eşdizimli yapılar olarak değerlendirilir.” (Özkan, 2014: 26) .

Eşdizimlilik, bir sözcüğün başka bir sözcükle olağandan daha sık bir biçimde birlikte kullanılmasıdır. Eşdizimli yapılar (collocation), ilk olarak 1951 yılında İngiliz dilbilimci J. R. Firth tarafından ortaya konulmuştur. Firth’in eşdizimlilik kavramını ortaya koymasının ardından Batı dil biliminde konuyla ilgili araştırmalar giderek artmıştır. Halliday, Sinclair, Allerton, Cowie, Melcuk gibi araştırmacılar eşdizimlilik kavramını geliştirmiş ve bir dilbilim kavramı olarak yerleşmesini sağlamışlardır. Batı dil biliminde söz konusu araştırmalar sonucunda eşdizimli yapılar genel sözlüklerde ayrı bir biçimde belirtilirken diğer taraftan da özellikle 1980’li yıllardan itibaren özel eşdizimlilik sözlükleri oluşturulmuştur. (Kumanlı, 2018: 253).

Çalışmada ele aldığımız “maden adları”nın kullanım şekillerinin, eşdizimlilik bağlamında da bize bilgi vereceğini düşünüyoruz. Maden adlarının “tekli ve ikili kullanım” sıklıklarının, “birlikte kullanım” durumlarında, kullanım sırasının tespit edilmesi yoluyla, yapısal farklılığın anlamda ne gibi değişikliklere yol açtığını belirlemiş olacağız.

MADENLER

Türk kültürünün anahtar metinlerinden Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen altun“altın”, kümüş “gümüş”, tämür “demir”, kurç “çelik”, bakır “bakır”, tuç “tunç”, çodın“bronz”, korugjın~kuşun “kurşun”, ark “cüruf”, tat “pas”, küg “pas”, tuz “tuz”, ajmuk“şap”, çatır “tuz ruhu”, karagu “maden sülfatı”, karayag“neft yağı”, ürŋäk “alçı taşı”, sarınçı “alçı taşı”, kaş “yeşim”, çäş “firuze”, sata “mercan”, yinçü “inci”, ärdini, “mücevher”, sarıgçüvit “arsenik”, kökçüvit“mavi çivit”, kızılçüvit“zincifre”, maraz“çivit”, aşu “aşı boyası”, kürküm “safran”, yäşilçüvit “bakır pası”, alçüvit “zincifre”, kirşän “üstübeç”, opu “beyaz kurşun” (DLT III: 249) kayıtları toplumun madencilik konusundaki birikimiyle ilişkilidir. Kutadgu Bilig’deki bu beglär tag ol ol kani altun kümüş / kümüş kan kazıglı bayur ol üküş (KB, 5357: 533) “Beyler, içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır; gümüş

madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur." (KB II: 385) dizesini de eski Türklerde madencilik kültürünün bir yansımasıolarak değerlendirmek mümkündür. Volker Rybatzki, Türkçe ve Moğolca metal adlarını incelediği "Bemerkungen zur türkischen und mongolischen Metallterminologie" adlı makalesinde, Runik yazıtlarda: altun "altın, kümüş "gümüş", bakır "bakır", tämür"demir"; Uygurca yazmalarda: altun "altın, kümüş "gümüş", bakır"bakır", tämür "demir", tuç "tunç", yez "pirinç"; Karahanlı metinlerinde altun "altın, kümüş "gümüş", bakır "bakır", tämür "demir", tuç "tunç", korugjın "kurşun" metallerinin görüldüğünü belirtmiştir. Ona göre sırlanan metal adlarından en eskicili kümüş olup bunu altın ve tämür takip etmektedir (Rybatzki, 1994: 243, 244). Aynı araştırmacı, "Turkic words for 'steel' and 'cast iron'" başlıklı yazısında, Eski Türkçe metinlerde çelik anlamında geçen kurç ve bulat sözlerini İranî; bronz anlamında geçen çodınsözünü ise Çince kökenli göstermiştir. Eski Türklerin ünlü demirciler olduklarını göz önünde tuttuğunda bu durumu şaşırtıcı bulan yazar, Türklerin çelik kavramınıkarşılamak üzere başlangıçta yerli bir söz ürettiklerini, bunun da Eski Rusça kaynaklarda geçen karalug sözü olabileceğini dile getirmiştir (Rybatzki, 1999: 70-71) (Şen, 2008: 165).

BULGULAR

1. İKİLİ KULLANIMLAR

1.1. ALTUN KÜMÜŞ

27 örnekte görülür.

6 örnekte "maddi güç kaynağı" olarak kullanılır:

kötürdi sav altun kümüş neŋ tavar
ayur öz muŋaḍsa maŋa bu yarar(KB: 485)
-Ay Toldı: - Başım darda kalırsa, bana lazım olur- diye, yanına som altın; gümüş; eşya ve mal aldı. (KB: 485)
telim arttı ilde yaŋı kẹnd uluş
ilig ḳaznaḳı toldı altun kümüş(KB: 1043)
-Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı; hükümdarın hazinesi altın ve gümüş ile doldu (KB: 1043)
ḳalın ḳaznaḳ ursa bu altun kümüş
itilse ili artsa ol kẹnd uluş(KB: 2178)
-Altın ve gümüşten zengin bir hazine toplasın; memleket düzene konsun, şehir ve eyaletler çoğalsın (KB: 2178)
yaġız yir ḳatındaḳı altun kümüş
tirer sen ḫazine urur sen öküş(KB: 5363)
-Sen kara toprak altındaki altın-gümüşü toplar ve hazineler vücuda getirirsin (KB: 5363)
yanut birdi ögdülmiş ilig ḳutı
sevüg neŋ bu altun kümüş can otı(KB: 2743)
-Ögdülmiş cevap verdi: -Ey devletli hükümdar, altın ve gümüş sevinilecek şeydir ve cana ilaçtır –dedi- (KB: 2743)
aġı ḳaznaḳı tutsa altun kümüş
ol er başḳa iltse bu aymış yumuş (KB: 2742)
-Hazinede altın, gümüşü muhafaza etsin ve kendisine işleri başarabilsin (KB: 2742)

7 örnekte "ihsan edilen, ihsan edilmesi gereken şey" manasında kullanılır:

telim neŋ tavar birdi ögdi öküş

ağırladı birdi kör altun kümüş(KB: 761)
-Çok mal, mülk verdi; onu çok öğdü; ona ihsanda bulundu, altın ve gümüş verdi. (KB: 761)
nelük tirdim erdi bu altun kümüş
nelük ḳılmadım men çıġayḳa üküş(KB: 1129)
-Niçin bu altın- gümüşü topladım, niçin bunları yoksullara dağıtmadım (KB: 1129)
çıġayḳa üledi kör altun kümüş
ḳadaşlarḳa ḳıldı ḳumaru öküş(KB: 1150)
-Fakirlere altın-gümüş dağıttı; akrabalarına çok öğüt ve nasihatlerde bulundu (KB: 1150)
sen altun kümüş birle alma ḳuluġ
bu üç neŋ yuluġ ḳıl ḳamuġnı yavar(KB: 2409)
-Sen kulu altın ve gümüş ile alma; bu üç şeyi feda et, o herkesi sana getirir (KB: 2409)
sen altun kümüşni ülegil neŋiŋ
yuluġ ḳılġa canın sav altun teŋiŋ (KB: 2411)
-Sen altınını, gümüşünü ve malını dağıt; sen ne kadar som altın verirsen, onlar da o kadar canlarından fedakârlık ederler (KB: 2411)
alu birse açıġ kör altun kümüş
ḳayuḳa at alsa ḳayuḳa yumuş (KB: 2542)
-Onlara hükümdardan altın-gümüş, ihsanlar koparmalı; bazılarına unvan ve bazılarına da vazife verilmesi hakkında tavassutta bulunmalıdır (KB: 2542)
öküş ḳaznaḳ urma sen altun kümüş
negü bulsa birgil ülegil öküş(KB: 5290)
-Çok altın-gümüş toplayıp, hazine yapma; ne bulursan ver, çok dağıt (KB: 5290)

2 örnekte "benzetme unsuru"olarak kullanıldığı görülür:

tapınma tapınsa aḳı tapġı ḳıl
aḳı evi altun kümüş ḳapġı bil(KB: 948)
-Hizmet etme, edersen, cömert olana hizmet et; bil ki, cömerdin evi altın, kapısı gümüştür. (KB: 948)
bu begler taġ ol ḳani altun kümüş
kümüş ḳan ḳazıġlı bayur ol öküş(KB: 5357)
-Beyler içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır, gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur (KB: 5357)

8 örnekte "değeri, kıymeti, gereği" olmayan anlamlarında kullanılır:

ölümke asıġ ḳılmaz altun kümüş
ölümüg tıdumaz bilig ya uḳuş(KB: 1196)
-Ölüme karşı altın-gümüş fayda etmez; ölüme bilgi ve akıl da mani olamaz (KB: 1196)
yatu ḳaldı tirmiş bu altun kümüş
maŋa tegdi saḳış anıŋdın ülüş(KB: 1363)
Toplanmış olan altın-gümüşüm olduğu gibi kaldı; onlardan benim hisseme ancak hesap vermek düştü. (KB: 1363)
er at sü bu neŋke küvenme öküş
asıġ ḳılmaġay sü bu altun kümüş(KB: 1403)
-Askere, orduya ve mala güvenme; ordu ve bu altun- gümüşün sana bir faydası olmayacaktır (KB: 1403)
nerek kenç urur sen bu altun kümüş
saŋa teggüsi ol iki böz ülüş(KB: 1420)
-Niçin bu altın-gümüşten hazine topluyorsun; senin hissene düşecek şey iki parça bezden ibarettir (KB: 1420)
ağır neŋ kişike bu altun kümüş

özin tutġuçı er kümüşte küsüş(KB: 1725)
-İnsan için altın-gümüş kıymetli bir şeydir; fakat kendisine hakim olan kimse, gümüşten daha kıymetlidir (KB: 1725)
bu barı ḫazine bu altun kümüş
er atḳa ülegüke tirdim öküş(KB: 3021)
-Bütün bu hazineyi, bu birçok altın, gümüşü askere dağıtmak için biriktirdim (KB: 3021)
bu altun kümüşüg üle ay ilig
ḳayu il tilese yetilgey elig(KB: 3028)
-Ey hükümdar; altın ve gümüş dağıt; hangi memleketi istersen, oraya hakim olursun (KB: 3028)
ḫazine bu neŋ bolsa başḳa yuluş
esen bol yana bolġa altun kümüş (KB: 1190)
-Hazine ve mal baş için fidye olabiliyorsa, sen sağ ol, altın-gümüş tekrar yerine gelir (KB: 1190)

2 örnekte "zararlı" oluşundan bahsedilir:

kiçigde körü ḳalsa altun kümüş
anıŋ suḳluḳı bolmaz ança öküş (KB: 2754)
-Küçüklüğünde altın ve gümüş görmüş olan kimse kendisini pek fazla mal hırsına kaptırmaz (KB: 2754)
kişi körmedük bolsa altun kümüş
körüp bulsa ḳılḳı ḳılur miŋ söküş(KB: 5753)
-Altın ve gümüş görmemiş olan bir kimse bunları bulursa, onun tabiatı değişir ve kendi üzerine binbir lanet çeker (KB: 5753)

1 örnekte "yapılan iyiliğe karşılık verilen ödül" manasındadır:

bagırsaḳ ḳuluġ bulsa begler tilep
anı tutġu altun kümüşke ḳalap(KB: 3127)
-Beyler arayıp, sadık bir kul bulurlarsa, onu altın ve gümüş mahfaza içinde tutmalıdırlar (KB: 3127)

1 örnekte " statü meselesi" olarak kullanılır:

siziksiz kerek bolġa altun kümüş
özüm işleteyin tise men öküş(KB: 479)
-Kendime bir muhit edinebilmem için, bana şüphesiz, çok altın ve gümüş lazım olacak (KB: 479

1.2. KÜMÜŞ ALTUN

1 örnekte görülür, "maddi değer" karşılığında kullanılır:

sevüg neŋ bu can canda yigrek sevüg
kümüş altun ol canda keḍrek sevüg (KB: 2746)
-Bu can sevilecek bir şeydir, ondan daha çok sevilecek şey, altın ve gümüştür, o candan çok daha kıymetlidir (KB: 2746)

1. 3. BAKIR ALTUN

1 örnekte görülür , " bakır ve altının birbinden ayırt edilmesi " için izlenmesi gereken yoldan bahsedilir:

bakır altunuġ er körüp bilmese
alıp azkına bir taşıġ sürse tap(KB: 3964)
-Eğer insan bakır ile altını görüp, tefrik edemezse, bunun için bir taş alıp, azacık sürtmek kafidir (KB: 3964)

1. 4. ALTUN BAKIR

1 örnekte " maddi güç" karşılığı kullanılır:

erej arzu nı 'męt közün körmediŋ
kümüş gęvhęr altun bakır bulmadıŋ (KB: 3438)
-Huzur, arzu ve nimeti gözünle görmedin; gümüş, mücevher, altın ve bakıra da hiç sahip olmadın. *(KB: 3438)*

1.5. SAV ALTUN

7 örnekte görülür.

2 örnekte " maddi güç" anlamı vardır:

takı bir sav altun kerek ay tetig
anı işletip itse sözke itig (KB: 483)
-Ey zeki insan, bunlardan biri de, yerinde kullanmak ve sarfetmek için elde bulunması icap eden som altındır. (KB: 483)
aḍın iki neŋ ol bu il tutruḳı
birisi sav altun ḳılıç bir taḳı (KB: 3039)
-Memleketi ayakta tutan daha iki şey vardır: biri –som altın, biri de kılıçtır (KB: 3039)

2 örnekte "benzetme unsuru" olarak kullanılır:

sözüg sözlemese sav altun sanı
baḳır boldı tildin çıḳarsa anı(KB: 1916)
-Söylenmeyen söz som altın sayılır; ağızdan çıkınca, bakır olur (KB: 1916)
iḍi yaḳşı aymış biliglig kişi
bu söz tutsa asġı sav altun tuşı (KB: 4135)
-Bilgili insan çok güzel söylemiş; bu söze göre hareket eden kimse karşılığında saf altın bulur (KB: 4135)

3 örnekte "ihsan edilen, ihsan edilmesi gereken şey" anlamında kullanılır:

sav altun bile bertse begler elig
ḳılıçsız tili birle evrer ilig(KB: 3042)
-Altın vere-vere eli nasır tutan beyler memleketi kılıç kullanmadan, söz ile idare ederler (KB: 3042)
yaġıġ ḳul ḳılayın tise sen tükel
töküp ıḍ sav altun sunup tut saḳal (KB: 4277)

-Düşmanlarını kendine ram etmek istersen, saf altın dök ve onların sakalını eline al (KB: 4277)
ḳılıçlıġ kür er kümüşke tutuġ
yumıtmış sav altun ḳılıçḳa yuluġ(KB: 3047)
-Kılıçlı, cesur yiğit, bak, gümüşe rehindir; toplanmış som altın kılıca feda olsun (KB: 3047)

1 örnekte "manevi güç" karşılığı kullanılır:

sav altun yazar ol tügülmiş kişig
sav altun iter ol buzulmış işig (KB: 3044)
-Çatılan yüzleri som altın güldürür, bozulmuş illeri som altın yoluna koyar (KB: 3044)

1. 6. TUZ ETMEK

17 örnekte "tuz" , "etmek (ekmek)" ile birlikte kullanılır.

6 örnekte "ödenmesi gereken hak" karşılığındadır:

negü tir eşitgil közi toḳ kişi
tuz etmek iḍisi aḳı er başı (KB: 1191)
-Gözü tok, başkaları üzerinde tuz-ekmek hakkı olan, cömertlerin namlısı ne der, dinle (KB: 1191)
kişilik ḳılıġlı ınançlıġ aḳı
tuz ekmek ḥaḳı tip öter er ḥaḳı (KB: 2321)
-İnsanlık yapan, itimat kazanan ve cömert olan insana, tuz-ekmek hakkı diye, askerler onun hakkını öderler (KB: 2321)
tuz etmek ḥaḳını küḍezip eren
yitürmiş kişike yuluġlar başın (KB: 5797)
-İnsan olanlar tuz-ekmek hakkını gözeterek, bunu verene canlarını defa ederler (KB: 5797)
tapuġ ḳıldıŋ artuḳ bağırsaḳlıḳın
ötediŋ maŋa sen tuz etmek ḥaḳın(KB: 5889)
-Sen bana büyük bir sadakatle hizmet ettin ve yediğin tuz-ekmek hakkını ödedin (KB: 5889)
aḳı bolġıl alçaḳ tuz etmek yitür
kişi èaybı açma sen ötrüp yitür(KB: 6096)
-Cömert ve alçak gönüllü ol, tuz-ekmek yedir; başkalarının aybını görme, ört ve yok farzet (KB: 6096)
tuz etmek ḥaḳı tip küḍezigli barmu
kümüş gęvhęr altun bile men ḳalayı (KB: 6584)
-Tuz, ekmek hakkını gözeten var mı; ben onu altın, gümüş ve gevhere gark edeyim (KB: 6584)

8 örnekte "ihsan edilen, ihsan edilmesi gereken şey" anlamında kullanılır:

tuz etmekni kiŋ tut kişike yitür
kişi 'aybı körse sen açma yitür (KB: 1328)
-Tuzu ekmeği bol tut, başkalarına ikram et; bir kimsenin aybını görürsen, açma, üstünü ört (KB: 1328)
kü çav at tilese tuz etmek yitür
tiriglik tilese anı oḳ yetür (KB: 2320)
-Adının namlı ve şöhretli olmasını dilersen, başkalarına tuz-ekmek yedir; yaşamak dilersen yine aynı şeyi yap (KB: 2320)
sevigli öküşrek tilese özüŋ

tuz etmek yitürgil açuḳ tut yüzüŋ (KB: 4219)
-Seni daha çok sevmelerini istersen, onlara tuz-ekmek yedir ve her vakit güler yüz göster (KB: 4219)
tuz etmek yitürgil kişike küle
yüzüŋni yaruḳ tut süçig söz bile (KB: 4222)
-İnsanlara güler yüz göster ve onlara tatlı sözle tuz-ekmek yedir (KB: 4222)
tiriglik uzunın tiler erse sen
aḳı bol tuz etmek yitür ursa sen (KB: 4279)
-Eğer uzun ömür dilersen, cömert ol; başkalarından mümkün mertebe tuz-ekmeği esirgeme (KB: 4279)
tilin irme sere tuz etmek yitür
aġır tut olarıġ aġırla kötür (KB: 4350)
-Onlara karşı sert ve kaba bir dil kullanma; tuz; ekmek yedir, saygı göster ve hürmet et (KB: 4350)
aḳı alp atım bolsa alçaḳ köŋül
tuzı etmeki kiŋ ne ḳılḳı amul (KB: 2274)
-Cömert, cesur, alçak gönüllü, sofrası açık ve soğuk kanlı olmalıdır (KB: 2274)
tuzı etmeki kiŋ aḳı bolsa keḍ
kümüş birse altun er at tirse keḍ (KB: 2532)
-Tuzu-ekmeği bol ve kendisi çok cömert olmalı; gümüş ve altın vererek, etrafına çok insan toplamalıdır (KB: 2532)

1 örnekte " manevi güç" karşılığı kullanılır:

aş içgü tuz etmek yaḍar er atı
aş içgü turur bu tiriglik otı (KB: 2318)
-İnsanın adını tuz-ekmek, yiyecek ve içecek dünyaya yayar; bu hayatın devası yiyecek ve içecektir (KB: 2318)

2 örnekte " maddi güç" karşılığında kullanılır:

negü tir eşitgil ıla atlıġı
tuz ekmek kiŋüt ay kişi ḳutluġı (KB: 2319)
-Ila'nın meşhur şahsiyeti ne der, dinle; ey insanların kutlusu, tuzun ekmeğin bol olsun (KB: 2319)
tuzı etmeki hęm aşı kiŋ kerek
atı ton tolumı aŋar teŋ kerek (KB: 2317)
-Onun tuzu-ekmeği ve yemeği bol, atı, elbisesi ve silahı da buna denk olmalıdır (KB: 2317)

1.7. YİNÇÜ YAKUT

2 örnekte görülür, " benzetme unsuru" olarak ele alınır:

Teŋizke kirür körse köŋlün tükel,
güher yinçü yakut çıkarur mesel (KB: 4395)
-İyice dikkat edersen, onlar denize dalarak, güher, inci ve yakut çıkaran insanlara benzerler (KB: 4395)
iḍi yaḳşı aymış biliglig bügü
biliglig sözi yinçü yaḳut tigü (KB: 5142)
-Bilgili hakim çok iyi söylemiş; bilgilinin sözü inci ve yakut gibidir (KB: 5142)

2. TEKLİ KULLANIMLAR

2.1. ALTUN

12 örnekte görülür.

1 örmekte " ihsan edilen, ihsan edilmesi gereken şey" karşılığında kullanılır:

tire bildiŋ altun yiyü bilmediŋ
bu altun yıġıp bir nelük birmediŋ(KB: 1674)
-Altın toplamasını bildin, fakat yemesini bilmedin, bu altını yığdın da, bir tanesini olsun, neden başkasına vermedin (KB: 1674)

4 örnekte " benzetme unsuru" olarak kullanılır:

ḳılıç ḳan tamuzsa begi il alır
ḳalemde ḳara tamsa altun kelir(KB: 2715)
-Kılıç kan damlatırsa, memleket alır; kalemden mürekkep damlarsa altın gelir (KB: 2715)
ḳızıl yüz öŋi oŋdı boldı sarıġ
ajun boldı altun öŋi teg arıġ(KB: 4959)
-Gökyüzünün al rengi soldu, sarardı; dünyanın her tarafı altın rengini aldı (KB: 4959)
ajun ḳırtışı boldı altun öŋi
yaşıḳ zạ 'fẹran ḳıldı yaḳut öŋi(KB: 5669)
-Dünya yüzü altın rengine girdi; güneş yakut rengi safrana çevirdi (KB: 5669)
ajun ḳırtışı boldı altun öŋi
yalın teg bolup dünya ḳızdı eŋi(KB: 6223)
-Dünya altın rengine büründü, gökyüzü alem gibi kızardı (KB: 6223)

3 örnekte " değeri, kıymeti olmama" özelliğiyle kullanılır:

yaġız yir ḳatındaḳı altun taş ol
ḳalı çıḳsa begler başında tuş ol (KB: 213)
-Kara toprak altındaki altın taştan farksızdır; oradan çıkınca, beylerin başında tuğ tokası olur. (KB: 213)
ilig altunı tınġa köŋli bütüp
sevinçin tirilgey ajunuġ tutup(KB: 3152)
-Hükümdar, altınına lüzum kalmadan, ona gönülden inanarak, dünyayı idare eder ve sevinç içinde yaşardı (KB: 3152)
sırılġaymu erki ilig altunı
ilengeymü erki maŋa ol köni(KB: 3160)
-Hükümdarın altını acaba ona tesir eder mi; o doğru insan acaba takdir mi eder (KB: 3160)

2 örnekte "manevi güç" karşılığında kullanılır:

kür er kördi altun özi yumşadı
irig sözlüg erniŋ sözi yumşadı(KB: 2749)
-Altın görünce, pek yürekli insanlar bile yumuşar; kaba sözlü insanların da sözü nazikleşir (KB: 2749)
ilig altunı inç esen bolsunı
bayat birge barça tilek ḳolsunı(KB: 4957)
-Hükümdar sağ olsun ve huzur içinde yaşasın, Tanrı bütün dilek ve arzularını yerine getirsin (KB: 4957)

2 örnekte " maddi güç" karşılığı kullanılır:

Erej arzu nimet közün körmediŋ,
kümüş gevher altun bakır bulmadıŋ (KB: 3438)
-Huzur, arzu ve nimeti gözünle görmedin; gümüş, mücever, altın ve bakıra da hiç sahip olmadın (KB: 3438)
meniŋ emgerimke ilig altunı
aġır ḳılmasu köŋli tutsu köni(KB: 3139)
-Benim zahmetime karşılık hükümdarın altını var; hiç endişe etmesin ve gönlünü ferah tutsun (KB: 3139)

2.2. KÜMÜŞ

27 örnekte görülür.

1 örnekte " gümüşü elde etmenin yolu"ndan bahsedilir:

kümüş işke tutsa tüker alḳınur
sözüm işke tutsa kümüş ḳazġanur (KB: 189)
-Gümüşü bir işe sarfedersen, biter, tükenir; sözümü işe sarfedersen gümüş kazanılır (KB: 189)

4 örnekte " sıfat görevi" ile kullanılır:

kümüş kürsi urmış öze oldurur
bu kürsi aḍaḳı üç aḍrı turur (KB: 771)
-Bir gümüş taht üzerine oturmuştu; bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı (KB: 771)
bu ay toldı aydı taŋma bu meniŋ
kümüş kürsi ornuŋ ne ol bu seniŋ(KB: 786)
-Ay-Toldı dedi: -Ben şuna hayret ediyorum; bu senin oturduğun gümüş taht ne oluyor (KB: 786)
kümüş ḳur baġuçı munu men tiyü
ölüm tuttı erse üzüldi ḳurı (KB: 1477)
-Gümüş kuşak bağlayarak, -işte ben!- diyenin kuşağı, ölüm tutunca, kopar (KB: 1477)
bu ay toldınıŋ ḳıldı oġlı yoġı
çıġayḳa üledi kümüş hem aġı (KB: 1564)
-Oğlu, Ay-Toldı için, ölüm aşı yaptı; fakirlere gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı (KB: 1564)

4 örnekte " maddi güç" karşılığı kullanılır:

yaġı ol bu bar timçi iltür kümüş
ḳılınçı tütüş boldı ḳılḳı uruş (KB: 2098)
-Bu içki ve meyhaneci düşmandır, insanın parasını alır; içki hırçın ve kavgacı olur (KB: 2098)
birisi buḍunḳa törü ol ülüş
birisi er atḳa ülese kümüş (KB: 2133)
-Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette dağıtılan gümüştür (KB: 2133)
oġul ḳız kişim tip neŋin irkmese
ya yir suv baġım tip kümüş tirmese (KB: 2278)
-Çoluk-çocuk ve karım diye, mal toplamamalı veya mülk ve bağbahçe edineceğim diye, gümüş yığmamalıdır (KB: 2278)

birisi ilinde arıġ tut kümüş
'Ayarın küḍezgil ay bilgi öküş (KB: 5575)
-Bunlardan biri memleketinde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru, ey bilgili insan (KB: 5575)

3 örnekte " değeri, kıymeti olmama" durumuyla ele alınır:

asıġ ḳıldı erse ölümke kümüş
kümüş ḳılġay erdi er özke yuluş (KB: 1113)
-Ölüme karşı gümüş fayda etse insan gümüşü kendisine fidye yapardı (KB: 1113)
kümüş körse yalŋuḳ köŋül tutmasa
yaraġay anı çın fiṛişte tise (KB: 2748)
-İnsan gümüşü görür ve ona gönül bağlamazsa, ona hakiki bir melek demek daha doğru olur (KB: 2748)
kümüşke ilinmegli yalŋuḳ bütün
tegir çın tükel bu ajunḳa ḳutun (KB: 1726)
-Gümüşe kapılmayan, doğru insan saadet içinde tam ve gerçek dünyaya erişir (KB: 1726)

4 örnekte " ihsan edilen, ihsan edilmesi gereken şey" olarak kullanılır:

bu dünya tilese ülegü kümüş
ḳalı 'uḳbi ḳolsa bu ol hem yuluş (KB: 3027)
-Bu dünyayı isteyen insan gümüş dağıtmalıdır; ukba isteyen için de kurtuluş yolu budur (KB: 3027)
aya beg kümüş saç tirilsü ked er
kümüş yıġsa saçlur ḳılıçlıġ ḳur er (KB: 3046)
-Ey hükümdar, gümüş saç, yiğit kimseler toplansın; kendin için gümüş toplarsan, etrafındaki kılıçlı yiğitler dağılır (KB: 3046)
çıġayḳa ülese kümüş neŋ tavar
bayat ḳolsa andın bẹlanı yıġar (KB: 4372)
-Fakirlere gümüş ve mal dağıtılırsa, Tanrı insanı bla ve kazalardan muhafaza eder (KB: 4372)
aḳılıḳ ol ermez ülese kümüş
aḳı canı ḥalḳta ḳılur ol yuluş (KB: 6106)
-Gümüş dağıtmak cömertlik değildir; cömert halk için canını feda eder (KB: 6106)

6 örnekte " manevi güç" karşılığı kullanılır:

ḳılıç ḳayda erse kümüş anda ol
kümüş ḳayda erse ḳılıç tuttı yol (KB: 3045)
-Kılıç nerede ise, gümüş oradadır; gümüş nerede ise, kılıç oraya yönelir (KB: 3045)
ḳalı alp atım erse birgil kümüş
ḳılıç ursu açsu sanа kẹnd uluş (KB: 5519)
-Eğer cesur ve kahraman kimse ise, ona gümüş ver; kılıç kullansın, sana şehir ve memleketler fethetsin (KB: 5519)
itilmez köŋülüg iter bu kümüş
egilmez kişini eger bu kümüş (KB: 2747)
-Perişan olan gönülleri bu gümüş huzura kavuşturur; eğilmeyen başları bu gümüş eğer (KB: 2747)
ḫạzine urunsa kümüş hẹm aġı
yaġı boynı yençse kiterse çoġı (KB: 1926)

-Gümüş ve sırmalar ile hazinesi dolsun; düşman boyun eğsin ve kargaşalık ortadan kalksın (KB: 1926)
kişi barça yarmaḳ ḳulı boldılar
kümüş kimde erse boyun birdiler (KB: 6476)
-İnsanların hepsi para kulu oldu; gümüş kimde ise, ona boyun eğdiler (KB: 6476)
törü birle buḍnı sevinse turup
kümüş bolsa er at yarunsa körüp (KB: 2134)
-Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı ve parayı görerek hizmet edenlerin de yüzleri gülmelidir (KB: 2134)

2. 3. BAKIR

2 örnekte görülür, "benzetme ögesi" olarak kullanılır:

yagı yir bakır bolmaġınça ḳızıl
ya otta çiçek önmeginçe yaşıl (KB: 120)
-Kara toprak kızıl bakır oluncaya kadar, âteşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar *(KB: 120).*

sözüg sözlemese sav altun sanı
bakır boldı tildin çıḳarsa anı (KB: 1916)
-Söylenmeyen söz som altın sayılır; ağızdan çıkınca, bakır olur (1916)

2. 4. TEMÜR

4 örnekte görülür.

1 örnekte benzetme ögesi olarak kullanılır:

kür alp er kötürse yaşın teg temür
azıġlıġ erenlerde teşlür tamur (KB: 3041)
-Cesur, kahraman adam, yıldırım gibi kılıç sallarsa, azılı muhariplerin damarı patlar (KB: 3041)

4 örnekte " sıfat" göreviyle kullanılır:

sınama yagıġ sen beḍük bil uluġ
tayaḳlıḳ yaġıḳa temür ḳalḳan it (KB: 4263)
-Düşmanı deneme, sen onu büyük ve kuvvetli bil; elinde sopa olan düşmana karşı sen demir kalkan hazırla (KB: 4263)
ḳanı ol bu dünya tilep tutġuçı
özinẹ temür kẹnd tura yapġuçı (KB: 4710)
-Dünyayı isteyip, eline alan ve kendisine demirden şehir ve kale yaptıran kimse nerede (KB: 4710)
ya kençim tükel boldı ḳarun nengi
ya aṣḥab-ı rẹs teg temür kẹnd toḳıttım(KB: 6551)
-Yahut hazinem, Karun'unki gibi, doldu-taştı veya Eshab-i Res gibi demirden kale yaptırdım (KB: 6551)

2. 5. KÖMÜR

3 örnekte görülür. "Benzetme unsuru" olarak kullanılır:

yaşıḳ yirke yansa yüzin kizlese
kömür ḳırtışı dünya yüzke basa (KB: 5012)
-Güneş batıp, yüzünü gizledikten, dünya yüzüne, kömür gibi, siyah bir deri bağladıkta sonra (KB: 5012)
ajun türtti yüzke kömür teg boḍuġ
körür köz yumuldı uḍıdı oḍuġ (KB: 3837)
-Dünya yüzüne kömür renginde bir boya sürdü; görür gözler kapandı, uyanık olanlar uyudu (KB: 3837)
uḍup bardı azraḳ oḍundı yana
öçükmiş kömür teg ḳaraŋḳu tüne (KB: 3951)
-Bir az uykuya daldı, tekrar uyandı; gece, sönmüş kömür gibi, karanlık idi (KB: 3951)

2. 6. TUZ

1 örnekte görülür, " benzetme ögesi" olarak kullanılmıştır:

bu sözke tanuḳı bu şa 'ir sözi
bu şa 'ir sözi sözke kattı tuzı (KB: 711)
-Şairin şu sözü buna şahittir; şair sözü söze tuz katmıştır (KB: 711)

2. 7. YİNÇÜ

5 örnekte görülür.

3 örnekte "benzetme unsuru" olarak yer alır:

kişi köŋli tüpsüz teŋiz teg turur
bilig yinçü sanı tüpinde yatur (KB: 211)
-İnsan gönülü dibi olmayan bir deniz gibidir; bilgi onun dibinde yatan inciye benzer (KB: 211)
negü tir eşitgil uḳuşluġ sözi
uḳuşuġ sözi körse yinçü tözi (KB: 2153)
-Dinle, akıllı sözü ne der; akıllının sözü, dikkat edersen, tamamen bir inciye benzer (KB: 2153)
otuz iki tişim örüŋ yinçüler
üzüldi yipi kör saçıldı birer (KB: 5640)
-Otuz iki dişimin, bu beyaz incilerimin, ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü (KB: 5640)

1 örnekte " kıymetli olmasının şartı"ndan bahsedilir:

teŋizdin çıkarmasa yinçü kişi
kerek yinçü bolsun kerek say taşı (KB: 212)
-İnsan inciyi denizden çıkarmadıkça, o ister inci olsun- ister çakıl taşı, farketmez (KB: 212)

1 örnekte " bolluk" özelliğiyle verilir:

teŋizdeki gevher tükemez saŋa
tüpindeki yinçü *tuyumaz saŋa* (KB: 5362)

-Denizdeki gevher senin için tükenmez; dibindeki incinin arkası kesilmez (KB: 5362)

2.8. YAKUT

Tekli kullanım örneğine rastlanmamıştır.

2. 9. KURÇ

3 örnekte görülür. " Benzetme unsuru" olarak kullanılır:

bu beglikke aşnu tüp aslı kerek
atım alp ḳatıġ kurç yana toŋ yürek (KB: 1949)
-Beylik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerektir; bey cesur, kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır (KB: 1949)
bu işke iḍi kurç ḳatıġ er kerek başında (KB: 2271)
-Bu işe çok çevik, sert, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir adam lazımdır (KB: 2271)
biri alp atım kurç yüreklig eren
ḳılıç birle ilke tusulur tümen (KB: 5911)
-Biri cesur, kahraman ve tunç yürekli yiğit insandır; o kılıcı ile memlekete pek çok faydalı olur (KB: 5911)

2.10. ERDİNİ

1 örnekte görülür, "benzetme unsuru" olarak kullanılır:

ḳapa keldi örlep sıta ḳalḳanı
ajun meŋzi boldı örüŋ erdini (KB: 3840)
-Mızrak ve kalkanı kalkarak, yükselmeğe başladı; dünya yüzü beyaz cevher gibi oldu. (KB: 3840)

2.11. KÜRKÜM (SAFRAN)

1 örnekte görülür, "rengi" ile ele alınır:

yıl ülügi yay erse tüşegli yigit
sarıġ al tüşese ya kürküm ögit (KB: 6009)
-Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise, rüyasında sarı, penbe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse (KB: 6009)

2.12. TEMÜRÇİ

1 örnekte görülür, "meslek" karşılığı kullanılır:

temürçi etükçi yana ḳırmaçı
ya sırçı beḍizçi ya aḳçı yaçı (KB: 4458)
-Bunlar demirci, ayak-kabıcı, derici yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır (KB: 4458)

SONUÇ

İkili kullanımlarda en fazla görülen biçim " altun kümüş"e aittir. 27 örnekte görülür. "Manevi güç", "miras değeri", "ihsan edilen şey", "altın ve gümüşün zararları", "iyilik karşılığı verilen ödül" gibi anlamlar karşılığında kullanılmakla beraber; en fazla karşıladığı anlam "ihsan edilen şey" ve " değeri olmayan şey" dir. İkinci sırada en çok görülen ikili kullanım " tuz etmek" biçimidir. "Ödenmesi gereken hak", "ihsan edilen şey", "maddi güç" ve "manevi güç" gibi karşılıkları olmakla birlikte; en fazla karşıladığı anlam "ihsan edilen şey"dir. İkili kullanımlarda en az görülen biçimler şunlardır: "kümüş altun" (1) (maddi değer) , "bakır altun" (1) (ayırt edici özellik) , "altun bakır" (1) (maddi güç) , "yinçü yakut" (2) (benzetme ögesi)

Tekli kullanımlarda en fazla örnek sayısı "kümüş"e aittir (27) . "Maddi güç", "manevi güç", "değeri olmayan şey", "ihsan edilen şey", "niteleme" gibi görev ve anlamları olmasıyla birlikte, en çok kullanılan anlamı " manevi güç" tür. Tekli kullanımlarda ikinci sırada en fazla görülen örnek sayısı " altun"a aittir (12 örnek). "ihsan edilen şey", "benzetme unsuru", "değeri olmayan şey", "maddi güç", "manevi güç" gibi karşılıkları olmakla birlikte, en fazla karşılandığı durum " benzetme unsuru" olmasıdır. Tekli kullanımlarda en az görülen örnekler şü şekildedir: "bakır" (2) (benzetme), "temür" (5) (sıfat), "tuz" (1) (benzetme), "kurç" (3) (benzetme), "kömür" (3) (benzetme), "yinçü" (5) (benzetme) "erdini" (1) (benzetme), "kürküm" (1) (sıfat), "temürçi" (1) (meslek)

"altun" ve "kümüş" biçimlerinin yan yana kullanılmasının anlatıma kuvvet kazandırmasının yanında şunu da söylemek mümkündür ki, "altun" tek başına kullanıldığında daha değerli bir şey gibi algılanırken; "altun kümüş" kullanımında; maddi kazançların çok da mühim olmadığı, gereğinden fazlasının zarar getirdiği, insanın canının daha kıymetli olduğu, ölüm karşısında altın ve gümüşün işe yaramadığı, altın ve gümüşün dağıtılması gerektiği gibi temalar kullanılmış ve bu ikili ifade ile; manevi değerler daha fazla ön plana çıkarılmıştır. Eserde maden adlarıyla bağlantılı olarak en fazla görülen karşılık, "altun" ve "kümüş"ün ihsan edilmesi gerektiği, fakirlere dağıtılması gerektiğidir. Devleti yöneten kişi de bağışta bulunmalı, halkına kendini sevdirmeli ve bu yolla başarılı olmalıdır. "altun" ve "kümüş"ün diğer madenlere oranla "maddi güç" anlamını daha fazla karşılaması pek tabiidir. Eserde bu nimetleri ele geçirenlerin devlet yönetiminde, savaşta daha başarılı olacakları, daha iyi bir statüye erişecekleri vurgulanır.
Yusuf Has Hacib'in maden adlarından hareketle, güçlü anlatımı yoluyla bizlere ölüm, yaşam, makam, mevki, ahiret, zenginlik, fakirlik, yaşlılık, gençlik, cömertlik, cimrilik, devlet yönetimi ile pek çok konuda nasihat vermektedir. Yusuf Has Hacib kullandığı usta sanatları maden adlarında da göstermiş, bize adeta hayatın her alanında nasıl davranmamız gerektiği, nasıl yaşamamız gerektiği hakkında önemli ipuçları vermiştir.
Tüm örneklere bakıldığında, maden adlarının bir arada kullanılması, genel olarak cümlede "benzetme" yapılmasına olanak tanımıştır. Tekli kullanımlarda benzetmenin ikili kullanımlara göre daha az olduğu söylenebilir. Bu da yine ikili kullanımların anlatımı güçlendirmesiyle ilgilidir.

"temür" ve "kömür" maden adlarının, daha çok benzetme amaçlı kullanıldığı görülür (sertlik ve renk gibi unsurlardan dolayı). "Yinçü" daha çok bolluk, bereket karşılığı kullanılırken, "bakır", altına benzeyememe, onun gibi olamama, düşük nitelik gösterme özellikleriyle anılır.

"Tuz etmek" ifadesi, kelimelerden birinin maden adı olmamasına karşın önemli bir kullanımdır. Eserde "tuz etmek" hakkının her şeyin üzerinde olduğu, bu hak için kişiden fedakârlık beklenildiği açıklanır. Bu kullanımın bir diğer alanı da yine "cömert olma"

temasıyla ilgilidir. Sıkça "tuz etmek" yedirmekten bahsedilir. "sav altun" kullanımı da bir başka dikkati çeken biçimdir. "saf altın", altının işlenmemiş biçimi olduğundan daha değerlidir. Bu bakımdan ele aldığımız maden adları içinde belki de en kıymetlisidir.

Madenlerin birlikte kullanımlarına baktığımızda, kullanım sırasının farklı olması durumunda, anlamda da değişme meydana geldiğini tespit ettik. Bu doğrultuda ikileme konusunda çalışma yapanların veya yapacak olanların bu hususa da eğilmelerinin faydalı olacağı görüşündeyiz.

Sunulan örnekler ile hem eserin sözvarlığı hakkında, hem de maden adlarının eşdizimliliğiyle ilgili fikir oluşturduğumuza inanıyoruz.

KAYNAKLAR

Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I : Metin.* Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks.* (Hazırlayanlar: Eraslan, K. ; Serkaya, O. F.; Yüce N.). İstanbul: Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
Kumanlı, M. S. (2018, Eylül). *Genel sözlüklerde eşdizimli yapıların verilişi.* XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili kurultayında sunulan bildiri, Varşova.
Özkan, B. (2014). *Türkiye Türkçesi eşdizim sözlüğünün sayısallaştırılması, Türkçe üzerine derlem dilbilim uygulamaları.* Adana: Karahan Kitabevi.
Rybatzki, V. (1994). Bemerkungen zur türkischen und mongolischen metallterminologie. *Studia Orientalia*, 74, 193-253.
Rybatzki, V. (1999). Turkic words for 'steel' and 'cast iron'. *Turkic Languages*, 3, 56-86.
Şen, S. (2008). Eski Türklerde maden işçiliğine bir bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 5* (3), 162-172.